

Marcel Becker
Edith Brugmans
Janske Hermens
(redactie)

RONDON VRIENDSCHAP. FILOSOFISCHE BESCHOUWINGEN

Opstellen aangeboden aan Paul van Tongeren

Klement

Bij de productie van dit boek is gebruikgemaakt van papier dat het keurmerk Forest Stewardship Council® (FSC®) draagt. Bij dit papier is het zeker dat de productie niet tot bosvernietiging heeft geleid. Ook is het papier 100% chloor- en zwavelvrij gebleekt.

www.uitgeverijklement.nl

© 2015 Uitgeverij Klement, Zoetermeer

Alle rechten voorbehouden.

Ontwerp omslag: Marion Rosendahl

Illustratie omslag: Sanne van Tongeren

Opmaak binnenwerk: Prezns, Marco Bolsenbroek

ISBN 978 90 8687 165 0

NUR 730

Inhoudsopgave

Marcel Becker	
Inleiding	7
1. Vriendschap en literatuur	17
Gert-Jan van der Heiden	
Vrienden van het verhaal	18
Anton van Niekerk	
Vriendschap en liefde	33
Jacques De Visscher	
Amicale epochè	47
Hub Zwart	
Vrienden op papier: filosofie, poëzie en de papieren vriendschapsketen	62
2. Vriendschap en spiritualiteit	75
Chris Bremmers	
Met vriendelijke groet	76
Paul Moyaert	
Lankmoedigheid: de waarheid van de liefde	91
Ben Vedder	
Van God houden als van iemand en van iemand houden als van God	110

André van der Braak	
Zarathoestra's pleidooi voor de <i>kalyana-mitta</i>	123
Samuel IJsseling	
Vriendschap	135
3. Vriendschap en haar grenzen	143
Martin Drenthen	
De wolf en de dierenvriend	144
Désanne van Brederode	
Tussen ik en hoger ik	163
Edith Brugmans	
Scepticisme en vriendschap	177
Antoon Vandevelde	
Filosofische vriendschap	190
Isabelle Wienand	
'Onze verborgen genegenheid': de cartesiaanse conceptie van vriendschap	204
Janske Hermens	
Vriendschap en vervreemding tussen Nietzsche en Wagner	216
4. Vriendschap in de publieke sfeer	231
Wouter Sanderse	
De leraar als professional, pedagoog of vriend?	232
Marinus Schoeman	
Openbare gesprekvoering en burgerlijke vriendschap in die werk van Hannah Arendt	246
Paulien Snellen en Jitse Talsma	
Ambtelijke integriteit en vriendschap	260
Ybo Buruma	
Gevaarlijke vriendschap	275
Over de auteurs	291

Inleiding

Voor u ligt de eerste Nederlandstalige bundel met filosofische opstellen over vriendschap. Eigenlijk is het verwonderlijk dat het pas nu tot zo een boek is gekomen. In het denken over mens en samenleving was en is vriendschap een centraal thema. Uiteraard bij denkers voor wie de vraag naar het goede (samen)leven centraal staat: bij de toonaangevende filosofen in de oudheid, Plato, Aristoteles en de stoïsche filosofen. In de eeuwen erna hebben veel filosofen zich door hen laten inspireren.

Ook voor filosofen na de middeleeuwen was vriendschap een belangrijk thema. De filosoof die voor veel mensen aan het begin staat van de moderniteit, Descartes, onderzoekt de mooie en minder mooie vormen van vriendschap. Zoals de bijdrage van Isabelle Wienand in deze bundel laat zien, doet hij dat dikwijls in correspondentie met zijn vrienden en vriendinnen, wat zijn onderzoek een extra dimensie geeft.

Maar ook bij hedendaagse filosofen met een politiek-filosofische of andersoortige interesse zien we het belang van vriendschap terug. Denk aan Hannah Arendt, Jacques Derrida of John Rawls.

Natuurlijk heeft de vele aandacht voor vriendschap geleid tot uiteenlopende opvattingen; het begrip is rekbaar als elastiek gebleken. De soepele reikwijdte van het begrip vriendschap

wordt weerspiegeld in de keur van bijdragen in deze bundel. Op zoek naar structuur presenteert deze inleiding enkele lijnen in de vriendschapsdiscussie aan de hand van de twee filosofen die (ook in deze bundel) het meest worden genoemd als het gaat om vriendschap: Aristoteles (384-322 v. Chr.) en de Franse essayist Michel de Montaigne (1533-1592). Beiden staan aan het begin van een nieuwe tijd. Aristoteles legt de basis voor het vriendschapsdenken in de oudheid en (ver daarna) opent Montaigne de moderniteit. Het historisch verschil werkt natuurlijk door in het vriendschapsbegrip. Beiden richten zich op het begrip vanuit het grotere geheel van hun filosofie, waar het een centrale plaats inneemt. Aristoteles besteedt een vijfde van zijn *Ethica Nicomachea* aan vriendschap, waarin hij vriendschap beschrijft als ruimte waarin het goede leven vorm krijgt. Bij Montaigne geldt het essay waarin hij zijn relatie met zijn vriend Étienne de la Boétie beschrijft als sleutel tot zijn oeuvre. Het oeuvre is te lezen als dialoog met zijn (overleden) vriend, waarin vriendschap verschijnt als geestelijke intimiteit met een unieke persoon. De verschillen tussen Aristoteles' en Montaignes begrip van vriendschap zijn aanzienlijk. Er zijn echter ook overeenkomsten, al was het maar omdat Montaigne instemmend Aristoteles aanhaalt. In het spel van verschil en overeenkomst tussen beide denkers presenteren we enkele grote vragen rond vriendschap, vragen waar de bijdragen in de bundel op ingaan.

Een grote overeenkomst ligt erin, dat beide denkers een onderverdeling maken tussen ideale en inferieure vriendschappen. Montaigne schetst een beeld van zijn perfecte vriendschap met Étienne de la Boétie, waarna hij relativerend spreekt over 'gewone vriendschappen'. In de perfecte vriendschap 'vermengen en versmelten' de vrienden; ze geven zich aan elkaar bloot, zijn eensgezind en beïnvloeden elkaar. Ze

hebben ‘de teugels van elkaars verlangen in handen’.¹ Nu doen de lyrische bewoordingen van Montaigne wellicht vermoeden dat de beide heren elkaar vaak troffen en eindeloos veel avonturen beleefden, maar dat beeld klopt niet. Montaigne overleefde zijn vriend enkele decennia. Aan het begin van zijn essay noemt hij als sterke basis voor de vriendschap de brieven en de intellectuele nalatenschap van De la Boétie. In het essay ‘Over ijdelheid’ stelt hij dat afwezigheid niet erg is zolang het mogelijk is elkaar berichten te sturen (een stelling die in het digitale tijdperk nog eens het overpeinzen waard is). Vrienden die apart leven genieten intens, zij ‘kijken voor elkaar’ en berichten daarover aan elkaar. In de vriendschap tussen Montaigne en De la Boétie liggen vriendschap en schrijverschap dus in elkaar verstrengeld. Zij is een vriendschap in de zin die Hub Zwart beschrijft: aan de hand van cultuurbepalende personen laat hij zien dat een ‘papieren vriendschap’ tussen gelijkgestemde geesten er zelfs toe kan leiden dat de ander een innerlijke stem wordt. De cultuurgeschiedenis laat zich lezen als ‘intellectuele estafettes’.

In de jaren dat de vriendschap met De la Boétie zich ontwikkelde verloor Montaigne een broer en vijf van zijn zes dochters, maar hij bespreekt zijn relatie tot de verloren familieleden niet op een manier die doet denken aan het indringende van de vriendschapservaring. Het roept de vraag op wat de vriendschapsrelatie met De la Boétie zo ingrijpend maakt. Montaigne beantwoordt deze vraag niet op een positieve manier; hij legt niet uit waarin het bijzondere van die vriendschap zou liggen. Hij spreekt van ‘een onverklaarbare macht op een door het lot voorbestemde wijze’, waarop zijn bekende beschrijving volgt: ‘Als men bij mij zou aandringen te zeggen waarom ik van hem hield, voel ik dat dit alleen uitge-

---

¹ Michel de Montaigne, ‘Over vriendschap’, in: *Essays*, vertaald door Frank de Graaff (Amsterdam en Meppel 1993), I, pp. 228-238.

drukt kan worden door te zeggen: "Omdat hij het was: omdat ik het was".' Een groot deel van het essay beschrijft wat de ideale vriendschap *niet* is: zij is geen vader-kind relatie, broederrelatie of liefdesrelatie. Al die relaties kennen voorgegeven rolpatronen, die de ander als unieke persoonlijkheid aan het oog onttrekken. In de ware vriendschapsrelatie verhoudt men zich tot het naakte zelf van de ander en vervagen alle obstakels (familiebanden, materiële belangen, dubbele bodems, achterliggende agenda's enzovoort) die een direct en authentiek contact in de weg staan.

De gedachtegang van Aristoteles verloopt in veel opzichten parallel. Hij maakt een driedeling: vriendschappen kunnen gebaseerd zijn op nut, plezier of wederzijdse waardering van karaktereigenschappen. In de laatstgenoemde, ideale vriendschap zijn de vrienden gericht op elkaars persoonlijkheid. Daarentegen zijn de inferieure nuts- en genotsvriendschappen gebaseerd op secundaire eigenschappen, die niet stabiel zijn. Na verloop van tijd kan de bron van nut of plezier uitgeput raken.

Zowel Aristoteles als Montaigne benadrukt dus de intense gerichtheid op de persoon van de ander. Deze nadruk krijgt verdieping in de bijdrage van Edith Brugmans. De vraag in hoeverre het mogelijk is een vriend te kennen onderscheidt zij van de klassieke kentheoretische vraag in hoeverre kennis van de materiële buitenwereld mogelijk is. Bij de laatste categorie draait het om kennis van objecten in het algemeen, bij personen ligt het antwoord op de vraag naar kennis besloten in de (wederkerige) erkenning van de andere mens. Samuel IJsseling werkt het menselijk contact uit aan de hand van de metafoor van de stem die gehoord wordt. Goede vrienden vertellen elkaar van alles, kunnen fijngevoelig naar elkaar luisteren en horen elkaars onuitgesproken woord.

Wat er gebeurt in zo'n concrete interactie is natuurlijk wel in algemene termen te benaderen. Volgens Aristoteles bestaat

de kern van vriendschap uit *philein* -'beminnen'. Inderdaad het woord dat ook in filo-sofie (beminnen van wijsheid) verscho- len ligt. Nu laat Samuel IJsseling in zijn bijdrage zien dat dit begrip wel tweehonderd variaties kent. Het beminnen kan dus op uiteenlopende manieren vorm krijgen. Gert-Jan van der Hei- den geeft een voorbeeld uit de niet-persoonlijke sfeer wanneer hij vanuit Plato schetst dat de filosofie en (verhalende) dicht- kunst 'vrienden' van elkaar kunnen zijn. Een goed verhaal is een noodzakelijke toevoeging aan en afronding van een filosofisch betoog. Een filosofisch betoog moet om compleet te zijn iets zeggen wat het als betoog niet zeggen kan, en waarvoor het de hulp van een verhaal of verhalen nodig heeft. Betoog en verhaal zijn tegenpolen die elkaar nodig hebben. In deze bundel zien we enkele keren, bijvoorbeeld in de bijdrage van Antoon Van- develde, dat de auteur zijn betoog met verhalen ondersteunt.

Bij vriendschap denken we evenwel eerst en vooral aan vriendschap tussen personen. Menigeen vult het woord *philia* dan al snel in met liefhebben en verliefdheid. Van Niekerk weet echter haarfijn te onderscheiden. Verliefdheid en vriendschap zijn twee verschillende zaken, zo laat hij aan de hand van James Conlon zien. Hij keert zich echter tegen Conlons (Pla- toons geïnspireerde) idee dat goede vriendschap een hogere fase van menselijke relatie vertegenwoordigt dan verliefdheid. Vriendschap en verliefdheid zijn volstrekt onvergelijkbaar, al kunnen ze in elkaar overvloeien. Ook Moyaert onderscheidt verliefdheid van vriendschap. Verliefdheid is gericht op zich- zelf, zij 'houdt van de verrukkelijke pijn van het verlangen', en heeft daarmee de onbereikbaarheid nodig, die het verlangen in stand houdt. Zij komt niet tot bestendige relaties. Wanneer hij schetst welke vorm van liefde in bestendige relaties wél een rol speelt neemt Moyaert afstand van Montaignes rela- tivering van relaties met vaste patronen. In de relatie ouder- kind, broer-zus en God-mens is de liefde onvoorwaardelijk, juist omdat ze niet wordt bepaald door de persoonlijke eigen-

schappen van de ander maar door de aard van de relatie zelf. Iedere ouder zal dat kunnen bevestigen. De relatie wordt niet gedacht (en de liefde niet ingegeven) vanuit de eigenschappen die de ander (toevallig) heeft maar vanuit de relatie op zich. De personen geven zich dan over aan de liefde die door de relatie zelf ontstaat.

Met zijn beschrijving van deze momenten van overgave plaatst Moyaert het nadenken over vriendschap tegen de achtergrond van grotere zingevende verbanden. De bijdrage van Chris Bremmers is te lezen als complementaire notitie: ze wijst erop dat kleine momenten van vriendelijkheid voor ons het zicht openen op de grotere (samen)leefwereld van de mens. Zo is de groet een verwijzing naar de dag en het licht waarin alles verschijnt. Een dergelijke beweging lukt alleen als het menselijk contact echt en oprecht is. Ironisch hekelt Bremmers oneigenlijke elementen in het contact. Zo geeft hij aanzetten tot een ethiek van omgang in de openbare ruimte. De bijdrage van Ben Vedder begeeft zich in een religieus vocabulaire, door vriendschap in verband te brengen met deugden die niet zozeer de verdienste zijn van de persoon zelf maar die zich veeleer lijken te ontwikkelen in het contact met de concrete andere persoon. Deze theologale deugden geloof, hoop, en liefde dragen ook in een seculiere tijd bij tot aandacht voor elementen die buiten de menselijke beheersing en buiten de menselijke rede liggen. De verbinding met vriendschap leidt tot een verrijkt vriendschapsbegrip. Zoals Vedder zegt over zijn vriendschap met Paul van Tongeren: deze 'is mij toegevalen, overkomen en geschonken'.

In het ideaalbeeld van vriendschap dat Aristoteles en Montaigne beschrijven is louter plaats voor positieve ervaringen. Enkele bijdragen in deze bundel plaatsen kanttekeningen bij dit beeld. Goede vriendschap kent ook pijnlijke momenten. Désanne van Brederode werkt uit dat de goede vriend niet per definitie de persoon 'uit één stuk' is, die geen geheimen

zou hebben en aan alle onuitgesproken verwachtingen en wensen zou beantwoorden. Juist een goede vriendschap kent 'het moment waarop het schuurde. Pijn deed.' Ze noemt als voorbeeld iemand die er idealen op nahoudt en hierover juist met vrienden botst. Het aangaan en onderhouden van vriendschap met haar pijnlijke momenten is alleen mogelijk als daarin een leerproces is doorlopen. De Visscher werkt aan de hand van de Peanuts-strips van Charles M. Schulz uit dat dit proces al in de kindertijd begint. Vervolgens schetst De Visscher voorbeelden van geslaagde (Arendt en McCarthy) en minder geslaagde (Sartre en Camus) pogingen om met de schurende en wringende momenten in vriendschap om te gaan. André van der Braak belicht dit vormingsproces op weg naar een goede vriendschap vanuit heel andere invalshoeken: de boeddhistische traditie en *Also sprach Zarathustra* van Friedrich Nietzsche. Hoe verschillend ook, beide benadrukken het vormingsproces en het overwinnen van (innerlijke) obstakels om tot goede vriendschap te komen. Janske Hermens laat zien hoe volgens Nietzsche juist obstakels en strijd productief kunnen zijn voor een intense en betekenisvolle vriendschap. Tot in zijn laatste werken betuigt Nietzsche dankbaarheid voor zijn problematische vriendschap met Wagner, omdat het feit dat Wagner zo anders was dan hijzelf hem in staat stelde tot verdieping en zelfoverwinning.

Een heel ander soort kanttekening bij het beeld van de verheven vriendschap zien we bij Hub Zwart als hij de schaduwkant van vriendschappen tussen cultuurbepalende individuen schetst. Freud, Baudelaire, Pound en Heidegger werkten door in het gedachtegoed van intellectuele vrienden maar die intellectuele uitstraling ging ermee samen dat ze, al in eigen tijd en omgeving, niet onomstreden waren. Ybo Buruma problematiseert een vooronderstelling die Aristoteles en Montaigne gemeen hebben: de gedachte dat alleen goede mensen in staat zouden zijn tot goede vriendschappen. Buruma toont

aan dat de manier waarop ‘minder verheven’ lieden vriendschappen onderhouden ook iets leert over vriendschap. Martin Drenthen verwijdert zich nog verder van Aristoteles en Montaigne. Waarom zou vriendschap uitsluitend tussen mensen kunnen bestaan? Heeft de innige band die mensen met dieren kunnen onderhouden niet veel gemeen met de manier waarop vrienden met elkaar omgaan? De bespreking van deze vraag eindigt met de paradoxale stelling dat een innige band tussen mens en dier het meest gebaat is bij erkenning van de andersheid van het dier.

De vraag hoe ver de vriendenkring reikt krijgt bij Aristoteles en Montaigne een zeer verschillend antwoord. De ideale vriendschap die Montaigne schetst blijft beperkt tot één persoon. Zij kent een intimiteit die wij veelal in de privésfeer plaatsen. Zoals gezegd, Montaigne staat aan het begin van de moderniteit met zijn focus op het individu. Aristoteles zet ook in op de kleine kring: een mens kan slechts weinig vrienden hebben. Hij spreekt echter enkele keren over ‘politieke vriendschap’; de mensen in de *polis* worden door vriendschapsbanden bijeengehouden. Nu heeft dit accent op de openbaarheid van de vriendschap bij Aristoteles te maken met zijn visie op het samenspel van ethiek en politiek: het goede (ethische) leven wordt voor hem bij uitstek vormgegeven in het actief zijn in de publieke sfeer. Een goede publieke sfeer wordt gevoed door deugdzaamheid van de deelnemers. Daarmee wordt de vriendenkring verruimd en een perspectief op het publieke leven gegeven: in de organisatie van het openbare leven speelt vriendschap een rol. Aristoteles zegt zelfs dat vriendschap de gemeenschap meer bijeenhoudt dan rechtvaardigheid. Vandevelde laat zien hoe in verschillende tijden en culturen vriendschap een rol speelde in de manier waarop mensen hun functie uitoefenden; door aristotelische vriendschapsbanden verbonden filosofen, koningen, kloosterlingen en helden passeren de revue.

Vandevelde eindigt met de vraag of de aristotelische notie in de hedendaagse publieke sfeer nog betekenis heeft. Een 'uitbreiding' van de vriendschapssfeer naar het publieke domein zal de hedendaagse lezer wellicht vreemd in de oren klinken, gewend als hij is aan een scheiding tussen de publieke en de private sfeer. Maar enkele bijdragen in deze bundel stellen dat Aristoteles' benadering ook in de hedendaagse tijd zinvol is. Marinus Schoeman werkt uit hoe Hannah Arendt in navolging van Aristoteles de mens als talig en daarmee politiek wezen ziet. In het publieke gesprek stijgt het individu boven zijn eigen subjectiviteit uit en geeft het pas in volledige zin vorm aan zijn behoeften. De onderlinge verhouding tussen die burgers beschrijft Arendt als vriendschap: zij zijn in wederzijds respect en gezamenlijke toewijding aan het algemeen belang met elkaar verbonden. Waarna Schoeman ontwikkelingen bespreekt die deze 'burgerlijke vriendschap' in de weg staan. Wouter Sanderse toont aan dat een analyse van de relatie tussen docent en leerling als een vriendschapsrelatie een duidelijke meerwaarde heeft. Een pedagogische en professionele invalshoek beschrijven niet volledig de manier waarop leraren bijdragen aan vorming en ontwikkeling van de leerlingen. De relatie docent-leerling kent allerlei morele momenten van de aristotelische karaktervriendschap.

Pijnpunten van zo een 'uitrekking' van het vriendschapsbegrip naar de publieke sfeer komen ter sprake in de bijdrage van Paulien Snellen en Jitse Talsma. Als functionaris in de publieke sfeer zijn de hedendaagse ambtenaar en bestuurder neutraal. Integriteitschandalen ontstaan al snel wanneer deze rollen gaan interfereren met vriendschap. Een troost mag zijn dat juist een goede vriend er begrip voor kan hebben dat in bepaalde situaties de ambtelijke rol prevaleert. Het leidt tot een conclusie die voor veel elementen van vriendschap opgaat: zij is op haar best wanneer ook haar grenzen worden erkend, en goede uitoefening ervan kan niet zonder de juiste maat.